

ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Антоніна КІЧУК

Copyright © 2006

Постановка проблеми. Інтенсивність процесу збагачення виховного потенціалу сучасних закладів освіти, посилення їх особистісно зорієнтованого впливу на розвиток вихованця взаємопов'язані і взаємозумовлені особистісно-професійною потужністю вихователя. Відтак особливої актуальності і значущості набуває проблема випереджувального розвитку тих особистісних утворень майбутнього вчителя на основному етапі його професійного становлення (тобто у просторі життєдіяльності вищої педагогічної школи), котрі забезпечують стійкі позитивні результати його практичної виховної діяльності.

Вивчення і аналіз наукового доробку психологів (Л.Ф. Бурлачук, В.А. Кан-Калик, О.В. Киричук, Н.В. Кузьміна, Ю.М. Кулюткін, М.Ф. Ніколенко, Л.М. Проколієнко, Г.С. Сухобська та ін.) засвідчує, що процес становлення педагога як професіонала має певну своєрідність. Здебільшого дослідники вважають, що розвиток професіоналізму педагога-вихователя залежить від віку, досвіду роботи. Однак існує й інша позиція [1, с. 76–83]. Йдеться про доцільність осмислення процесу професійного становлення як фрагмента життєвого шляху особистості; причому останній поділяється на три модуси – володіння, соціальних досягнень і служіння. На думку О.Р. Фанарьова, саме модус служіння й співвідноситься з найвищим етапом становлення професіонала, тому що тоді людина утверджується як цілісний суб'єкт. Така дослідницька позиція, на наш погляд, становить значний науковий інтерес, оскільки в межах такого формату актуалізується доцільність визнання цілісності структури людини як індивіда, суб'єкта, особистості, індивідуальності. До того ж, за Б.Г. Анань-

євим, у структурі людини як особистості та суб'єкта діяльності функціонують її природні властивості як індивіда. З огляду на домінуючий у сучасній психологічній науці цілісно-особистісний підхід до вивчення людини, вище окреслене набуває особливої ваги. Як зазначає у цьому зв'язку Н.І. Непомняца, “особистість цілісна, а цілісність людини – особистісна”.

Мета статті – розглянути та обґрунтувати психологічні особливості феномена “ціннісне ставлення” у контексті підготовки педагога до еколого-виховної діяльності.

Оскільки предметом нашої уваги є особистість майбутнього вихователя як професіонала, то виключного значення набуває доробок психологів, які пов'язують вищеозначений аспект із поняттям “внутрішня позиція” (Л.І. Божович, Л.Г. Бортнікова, В.С. Лукіна, С.Л. Рубінштейн). Так, за Л.І. Божович, поняття “внутрішня позиція” відзеркалює здебільшого не вибір, який нав'язується особистості її зовнішнім оточенням, а прийнятий, згідно з внутрішніми мотивами, вибір місця у житті [2, с. 17]. Отже, у межах наукової школи Л.І. Божович доведено, що внутрішня позиція як новоутворення феноменально відбивається у єдності мотиваційного, афективного й когнітивного компонентів. В.С. Лукіна, зокрема, довела, що внутрішня позиція професіонала – це та умова, за якої зовнішній вплив (наприклад, професійне навчання) стає мотивацією професійної діяльності. Причому, як додає дослідниця, лише коли діяльність набуває особистісного смислу, тоді й починає формуватися ця внутрішня позиція [3, с. 31]. У підсумку змінюється ставлення студента і до майбутньої професії, і до себе.

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що саме *ставлення* є винятково важливим проявом особистості, адже йдеться не лише про відповідний емоційний відгук, відображення нею певного об'єкта у формі сприйняття, уявлень, пам'яті, поняття (або їх сукупності), а й водночас про готовність до певної дії і навіть про саму дію. Як вважає О.О. Бодальов, ставлення, котрі притаманні людині, виявляються через її власні дії, справи, вчинки; поряд із здібностями тільки ставлення й спонукає поведінку особистості, постаючи у формі її потреб, інтересів, схильностей [4, с. 5–9].

Вихідним для поглибленого розуміння психологічної сутності цього феномена слугують довідкові джерела. Так, тлумачний словник визначає ставлення як “стосунок, причетність до когось, чого-небудь; зв'язок із кимось, чимось” [5]. Причому мовиться про визнання синонімічними поняттями “ставлення” і “відношення”. Аналіз довідкової психологічної літератури підтверджує вагомість категорії “ставлення”: саме через це універсальне поняття видається за можливе досліджувати різні психологічні явища, а формування свідомого ставлення особистості до об'єкта пізнання і дії пов'язується із розвитком усіх компонентів системи стимулювання. Є.В. Левченко вважає, що саме категорія “ставлення” дає змогу максимально розширити шкалу рівня узагальнення психічного – від конкретно-психологічних проявів до найвищих рівнів абстракції. Ставлення особистості – суб'єктивні, бо йдеться про сукупності саме її ціннісних орієнтацій, інтересів, симпатій, антипатій та інших характеристик. На думку Б.Ф. Ломова, поняття “суб'єктивне ставлення” є родовим стосовно понять “установка”, “особистісний смисл”, “атитюд”.

У психологічній науці для конкретизації характеристик ставлення особистості суб'єкта здебільшого використовують такі *основні* параметри: а) модальність, оскільки будь-яке ставлення може бути позитивним, негативним чи амбівалентним; б) інтенсивність; в) широта; г) ступінь стійкості. При цьому до параметрів *похідного значення* відносять домінантність ставлень (що може набути статусу основних залежно від життєвих цілей особистості, провідних мотивів); когерентність, яка відображає внутрішній зв'язок усієї системи таких ставлень і цілісність особистості; емоційність; ступінь узагальненості; принциповість; ступінь

активності (що розцінюється як найважливіший вимір усіх відношень похідного рівня); ступінь усвідомленості, що й характеризує громадську, моральну та ідейну зрілість особистості [6, с. 59–60]. До того ж усвідомлення особистістю власних ставлень породжує певні емоції, а через них активізує її діяльність, котра, зі свого боку, спричиняє розвиток спрямованості.

Підкреслимо, що у психології поняття “ставлення” є надзвичайно активно вживаним, передусім через взаємозв'язок саме із емоційною сферою особистості. Як лаконічно зазначає у цьому зв'язку І.Д. Бех, “без емоційного компонента суб'єктивних ставлень особистості взагалі бути не може”. Зокрема, суб'єктивно-особистісне ставлення у студентському віці набуває певних особливостей. Цей аспект фундаментально представлений у доробку І.Д. Беха, І.С. Кона, В.А. Роменця. Доведено, що найістотнішими особливостями є: 1) схильність до виступу проти буденності, у якій і виявляється “дух заперечення” і “дух творчості”; 2) максималістичний умонастрій, виявом якого є “гіперболізація”, “поляризація” та “космічна фантазія”; 3) реалістичне забарвлення феномена “курйозне – незвичайне”; 4) майже повне невизнання компромісів; 5) домінування ілюзії винятковості, а саме “у цій ідеалізації юнацтво наближається до життя, ігноруючи менш значущі для нього сторони” [7, с. 83–100].

Разом з тим, якщо виходити з розуміння комунікації як суб'єктного процесу (Г.М. Андреева, О.М. Леонтьєв, В.М. М'ясищев), а суб'єкт розглядати через суб'єктне ставлення (скажімо, коли спілкування визнається не як спрощений рух інформації, а як відношення двох індивідів, кожний з яких є активним суб'єктом), то стає очевидним, що будь-яка взаємодія супроводжується складними стосунками між учасниками взаємодії.

Методологічно вагомим для поглибленого уявлення про феноменологію ставлення ми розцінюємо доробок Н.О. Менчинської. Йдеться про наукове обґрунтування функціональної ролі ставлення у складі спрямованості як важливої підструктури особистості. Так, осмислюючи своєрідність розвивальної особистості, вона доходить висновку, що саме спрямованість репрезентує ставлення до дійсності, людей, самої себе, а відтак охоплює і її мотиви, оцінки, ідеали. У зв'язку з цим детальніше розглянемо психологічну сутність феномена ставлення.

Очевидно, що психологія ставлення передбачає обов'язкове осмислення й об'єктів певного ставлення. Саме під таким кутом зору і вибудовує власну теорію видатний психіатр, психотерапевт, психолог В.М. М'ясищев [8]. Його концепцію ставлень особистості утворює низка теоретичних положень, за якими психологічне ядро особистості уявляється цілісною системою. Таке розуміння вперше зустрічається у науковому доробку О.Ф. Лазурського. Творчо розвиваючи ці положення, В.М. М'ясищев до основних характеристик суб'єктивних відношень відносить модальність, інтенсивність, широту, стійкість, домінантність, когерентність, емоційність, узагальненість та активність [6, с. 178]. Найбільш принципово значущими нам видаються такі тези його концепції:

- сутність людини – це ансамбль її суспільних відношин;

- треба розводити поняття “психологічне ставлення” (як один із загальних та основних принципів психологічної науки) та “психічне ставлення” (як факт наявності психічного); психологію ставлень доцільно розуміти як певний формат психологування, яке пізнає світ відношень і взаємовідношень людини;

- розглядаючи потреби особистості у системі її ставлень до дійсності, є всі підстави вбачати певні сторони ставлення, з-поміж яких засадничу роль відіграє емоційне; емоційність людини характеризують не лише відповідні ставлення, а й емоційні реакції, стани;

- потенційні можливості людини у будь-якій сфері діяльності можна визначити лише за умов вияву активно-позитивного її ставлення до завдання чи задачі;

- у розвиненій формі всі відношення-ставлення особистості є свідомими; рівень усвідомлення характеризує громадську і моральну зрілість особистості, котра формує почуття відповідальності; свідоме ставлення особи до діяльності не тотожне стереотипу, установці;

- якщо ставлення набувають стійкості, виразності, значущості для особистості, то вони водночас стають і рисами характеру; вольові риси характеру вимірюються на рівні значущих взаємостосунків у соціумі; в кожній властивості характеру людини присутні як процесуальні особливості, так і особливості ставлень;

- доцільно розрізняти принаймні три рівні відношин – умовно-рефлекторні, конкретно-емоційні, конкретно-особистісні; функціональ-

но-психічна структура цих відношин є умовою їх реалізації.

У результаті своїх пошукувань В.М. М'ясищев доходить такого висновку: особистість – це суб'єкт відношин так само, як і суб'єкт зовнішньої діяльності; досвід особистості виявляється у формі накопичення знань, умінь, навичок та реальних відношин [8, с. 346–347].

Отже, дбаючи про формування певного (а саме позитивно-активного) ставлення майбутнього педагога до відповідної сфери професійної діяльності (зокрема, еколого-виховної), варто усвідомлювати, що йдеться про становлення певного *смыслового зв'язку*. І це зрозуміло чому, адже суто психологічну структуру ставлення особистості становлять *пізнавально-емоційні* утворення, у яких, хоча й переважає емоційне, все ж не менш важливими компонентами феноменальної наявності є мотиваційний і поведінковий. З іншого боку, відмітимо, що у центрі змістового відношення “Я і світ” перебуває система ціннісних орієнтацій особистості. Існує погляд В.О. Блюмкіна, що поняття “ціннісне ставлення” є похідним від понять “цінність” і “ціннісна орієнтація”. Оскільки цінності відіграють виняткову роль у мотивації поведінки особистості, то погоджуємося з О. В. Анісіновим, що об'єктно-суб'єктні ставлення й визначають її позицію, впливають на загальне осмислення нею світу, спрямовують поведінку, вчинки. Однак, як вважає С.Л. Рубінштейн, зазначені зміни можливі, тобто цінності набувають особистісного змісту, реалізуються і чинять мотиваційний вплив на усвідомлення і поведінку, тільки за умови, коли вони глибоко усвідомлюються і внутрішньо приймаються людиною.

Термін “цінність”, як відомо, був уведений І. Кантом задля позначення загальних нормативів моралі. Нині цінність – багатозмістове категоріальне поняття, що пояснює вітакультурний формат індивідів, груп, соціумів і навіть людства (О.Є. Гуменюк [12], З.С. Карпенко [13], А.Ф. Лазарук [14; 15], А.А. Павліченко [16; 17]). Воно закономірно є багатofункціональним і складним, відображаючи одночасно зміст і мотиваційного, і когнітивного, і діяльнісного у житті людей. Як не парадоксально, в “Енциклопедії” Брокгауза і Ефрона, що видана у 1913 році, термін “цінності” відсутній. Сучасні ж дослідники (зокрема, І. Лебідь), на основі аналізу філософ-

ської довідкової літератури (а саме оксфордського словника) та доробку філософів-дослідників (передусім М. Макігуши), доходить висновку, що має місце ототожнення цінності з об'єктом, а людини – із суб'єктом. Щодо розгляду цінностей у суто психологічній площині, то ця проблематика входить у коло центральних питань, у зв'язку з тим, що саме ці психоутворення організують пізнання особистості і мотивують її поведінку.

Б.В. Зейгарник та Б.С. Братусь розглядають цінності і ціннісні орієнтації у ролі усвідомленого і прийнятого людиною загального смислу її життя; особистісний смисл розуміється ними як індивідуалізоване відображення дійсності, яке виявляє ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких і розгортається її діяльність та спілкування. Існує погляд (О. Ленгле), за якого доречно виокремлювати такі класи вартостей: цінності переживання, творчості та особистісних життєвих установок. Якщо перші два класи цінностей пов'язані із спрямованістю почуттів і дій особистості на об'єкти зовнішнього світу, то третя – із вагомністю власного буття як Person. Цікавою нам видається позиція психолога стосовно розуміння змісту поняття “сприйняття цінності”: йдеться про її “переживання”, “відчуття” або “дотик до неї”. Загалом О. Ленгле підкреслює, що без усвідомлення цінностей неможливе прийняття особистістю зважених рішень.

Психологи (Б.Г. Ананьев, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, С.Л. Рубінштейн, А.А. Павліченко та ін.) здебільшого визнають доцільність застосування поняття “ціннісні орієнтації” поряд з поняттям “цінності”. Щодо структури феномена “ціннісні орієнтації”, то вони розрізняють його когнітивний (смісловий) та емоційний компоненти. Якщо перший зосереджує визнані особистістю цінності і сам процес їх інтеріоризації, то другий містить переживання щодо власного ставлення до певних цінностей, визначає суто особистісний смисл цього ставлення. Склалась і теорія ціннісних орієнтацій, у межах якої К. Клаксон і Ф. Стробек визначають цей феномен як “складні, певним чином згруповані принципи, що уможливають злагодженість і спрямованість різноманітних мотивів людського мислення і діяльності у процесі розв'язування спільних людських проблем”. У цьому контексті теоретизування відверто висловився О.М. Леонтьєв: “Психо-

логи й досі не можуть дійти згоди, що таке цінності і чи потрібно психології це поняття взагалі” [10, с. 35].

Цінності, на думку І.Д. Беха, – “це ті відображені суб'єктом сфери його існування, через які відбувається вирізнення ним самого себе..., це утворення, у якому немовби сплавлене власне – “особистісне” і “зовнішнє”, “об'єктивне” [9, с. 210]. Отож психологічну природу особистісних цінностей сутнісно можна окреслити тезою: зміст певних моральних норм стає цінним для особистості сам собою. Зважаючи на цей орієнтир є можливість уточнити психологічний зміст феномена “ціннісне ставлення майбутнього вчителя до еколого-виховної роботи”. Перше, на що треба вказати, – це на його **змістове навантаження**: еколого-виховна діяльність для сучасного студента вищої педагогічної школи має життєво важливе значення як суб'єкта та особистості, адже йдеться про визнання ним у майбутній професійній діяльності першорядної вагомості аналізованої сфери суспільного виробництва – творення громадянина. Друге, варто усвідомити **нетотожність понять** “особистість” і “професія”; перше з них за обсягом є значно ширшим. А тому, спираючись на теорію відносин В.М. М'ясищева, при намаганні сформувавши у майбутнього педагога ціннісне ставлення до еколого-виховної діяльності як особистісно-професійної риси, принципово важливо досягти активно-позитивного ставлення до конкретного педагогічного завдання, скажімо, дбати, щоб навчально-виховний процес у вищій школі забезпечував єдність відповідних знань, переживань, поведінки у ставленні студента до природоохоронної роботи. Сформулювати таке ставлення можна за умови готовності власне самої особистості до психодуховного прийняття повноцінного виховного впливу. Тоді знання, відповідна мотивація, норми, цінності, переконання – реальне підґрунтя для творчої самореалізації фахівця.

Методологічно вагомими для поглибленого уявлення про психологічну сутність феномена “ціннісне ставлення студента до еколого-виховної діяльності”, на наш погляд, є щонайменше два принципово важливих положення. А. Сучасні наукові уявлення про психологічну систему параметрів суб'єктивного ставлення [11, с. 38–50], котрі розрізняють структурно-змістові характеристики, які охоплюють обсяг

актуально потрібних об'єктів і явищ, і структурно-динамічних, пов'язаних з інтенсивністю вияву суб'єктивного ставлення у тих сферах, де особистість усвідомлює наслідки власних потреб. Тут виняткового значення набувають інтенсивність і модальність (за В.А. Ясвіним): перша як покомпонентне утворення (перцептивно-афективний, когнітивний, практичний і вчинковий); друга як змістова характеристика суб'єктивного ставлення, яка може бути осмислена у координатах “об'єктно-прагматична – об'єктно-непрагматична”, “суб'єктно-прагматична – суб'єктно-непрагматична”. **Б.** Психологічну своєрідність феномена ціннісного ставлення, зокрема майбутнього педагога до еколого-виховної діяльності, найповніше можна дослідити у контексті концепції **самоактуалізації** (А. Маслоу) та повноцінно функціональної особистості (К. Роджерс). Вони є засадничими для гуманістичної психології (Г.О. Балл, І.Д. Бех, А. Комбс, С.Х. Паттерсон, Р. Трач, Л. Рон Хаббард та ін.), що науково обстоюють самоцінність особистості, своєрідність творчої індивідуальності, повагу та емпатію до неї, котрі нині формулюються як базові принципи будь-якого організованого педагогічного процесу.

Отже, **феномен ціннісного ставлення є категорією моральною**, а реалізація принципів гуманістичної педагогіки можлива лише за умов впровадження у вищу школу особистісно зорієнтованих освітніх технологій. При цьому показниками чи індикаторами ціннісного ставлення майбутнього вчителя до еколого-виховної діяльності можуть бути: а) усвідомлення вагомості цієї діяльності на рівні особистих переконань, б) рефлексування процесу осмислення екологічних проблем, в) визнання при-

родозбереження як цінності, г) створення умов для самореалізації вихованця у процесі здійснення природозберігальної діяльності. За цих умов еколого-виховна робота студентів не обмежується почуттєвою сферою, а стимулює вивчення і пояснення для себе того, що саме цінується, сприймається і переживається.

Перспективи подальшого висвітлення окресленої проблематики ми пов'язуємо із з'ясуванням психологічних механізмів процесу формування у майбутніх учителів ціннісного ставлення до еколого-виховної роботи.

1. *Фонарев А.Р.* Развитие личности в процессе профессионализации // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 72–83.
2. *Божович Л.И.* Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Междунар. пед. академия, 1995.
3. *Лукина В.С.* Исследование мотивации внутреннего развития // Вопросы психологии. – 2004. – № 5. – С. 25–32.
4. *Бодалева А.А.* Психология о личности. – М.: МГУ, 1988. – 188с.
5. Сучасний тлумачний словник української мови / За ред. В.В. Дубинського. – Харків: Школа, 2006. – 1008 с.
6. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
7. *Роменець В.А.* Психологія творчості: Навч. посібник. 3-є вид. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
8. *Мясищев В.Н.* Психология отношений. Избр. психол. труды / Под ред. А.А. Бодалева – Москва-Воронеж, 1995. – 353 с.
9. *Бех І.Д.* Виховання особистості: В 2-х кн. Кн.1. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
10. *Леонтьев А.Н.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности // Вестник МГУ. – Сер. 14. – Психология. – 1996. – №4. – С. 35–44.
11. *Ясвин В.А.* Психология отношения к природе. – М.: Смысл, 2000. – 345 с.
12. *Гуменюк О.С.* Психология влияния: Монография. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.
13. *Карпенко З.С.* Аксиопсихология личности. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 216 с.
14. *Лазарук А.* Розвиток ціннісно-сміслової сфери особи за модульно-розвивального навчання // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 170–186.
15. *Лазарук А.* Цінності людини у науково-психологічному осмисленні // Психологія і суспільство. – 2003. – №2. – С. 20–38.
16. *Павліченко А.* Фахове становлення студента-психолога у контексті системної дії ціннісних орієнтацій (контури дослідницького проекту) // Психологія і суспільство. – 2006. – №2. – С. 123–132.
17. *Павліченко А.* Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 98–121.

Надійшла до редакції 2.07.2006.